

Summary

In accordance with the changes in the world shipbuilding new tendencies are observed in the south of Ukraine.

УДК 94(477.7) "19-20"

Г.Ф. Турченко

НАЦІОНАЛЬНІ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПАТРІОТИЗМ (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ ст.)

Дослідження українського національного руху і сьогодні залишається одним з найактуальніших завдань історичної науки. В останні роки в цій проблемі виокремився регіональний напрямок. З'явилася значна кількість досліджень – статей, монографій, кандидатських і докторських дисертацій, присвячених національно-культурній і політичній історії південноукраїнського регіону на початку ХХ ст. [Див. напр.: 1-5].

Палітра національно-культурного і суспільно-політичного життя Південної України початку ХХ ст. характеризувалася складним переплетенням різноманітних чинників. Вона була представлена українським національним рухом, рухами національних меншин регіону, загальноімперськими та територіальними (регіональними) тенденціями. Тільки за умови комплексного розгляду усіх складових можливе об'єктивне дослідження суспільно-політичних рухів у регіоні.

В той же час для ряду сучасних наукових розробок характерна певна безсистемність у дослідженні цієї проблеми. З'явилася маса публікацій, у тому числі і дисертаційних досліджень, присвячених аналізу окремих фрагментів чи сюжетів з історії суспільно-політичного життя регіону. Діяльність політичних партій, громадських організацій чи то окремих осіб розглядається у відриві від загальнополітичного контексту, не враховуючи всі складові поняття "суспільно-політичні рухи" та їх взаємовпливи. Дослідники відриваючи окремі фрагменти з загального контексту, не замислюються над їх місцем в системі. Такий підхід є спрощеним. Він не дозволяє визначити справжню роль досліджуваного руху чи організації в системі суспільно-політичних рухів південноукраїнського регіону як певної цілісності.

У даній статті здійснена спроба окреслити можливості наукового аналізу суспільно-політичних рухів та визначити співвідношення національних ідентичностей та територіального патріотизму у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст.

На специфіку суспільно-політичного життя Півдня безумовно впливав багатонаціональний склад його населення. За даними Всеросійського перепису 1897 р. в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях проживало 6 295,1 тис. жителів. Домінуючий етносом був український [6, с.62-64]. Український географ С. Рудницький результати перепису 1897 р. використав як базу для визначення (з врахуванням природного приросту) чисельності населення України і його національного складу на 1914 р. У наведеній нижче таблиці 1, складеній на підставі його підрахунків, представлені дані, які свідчать, що напередодні війни найчисленнішою етнічною групою Півдня були українці (56,7%). Другою за чисельністю групою були росіяни, далі йшли євреї, німці, греки, молдавани, татари і турки, поляки, болгари та ін.

Етнічний склад населення Півдня України станом на 1914 р. [7, с.264-265]

Етноси	Губернії Півдня України						Разом на Півдні	
	Катеринославська		Херсонська		Таврійська			
	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%
Українці	2381	68,9	2003	53,5	869	42,2	5253	56,7
Росіяни	594	17,2	790	21,1	574	27,9	1958	21,2
Євреї	162	4,7	442	11,8	78	3,8	682	7,4
Німці	131	3,8	169	4,5	111	5,4	411	4,4
Греки	72	2,1	11	0,3	27	1,3	110	3,5
Татари і турки	41	1,2	4	0,1	284	13,8	329	1,2
Болгари	–	–	34	0,9	6	0,3	40	0,4
Молдавани	14	0,4	202	5,4	4	0,2	220	2,4
Поляки	21	0,6	41	1,1	14	0,7	76	0,8
Інші	40	1,1	49	1,3	92	4,4	181	2,0
Всього	3456	100,0	3745	100,0	2059	100,0	9260	100,0

За оцінкою С. Рудницького, аналізуючи результати перепису слід враховувати, що насправді кількість українців в Катеринославській губернії становила "щонайменше" 80 %, в Херсонській і Таврійській – до 65 %. Російські офіційні чинники, на думку дослідника, вважали своїм обов'язком зробити кількість корінних "русских" на українських землях якнайбільшою. І робили це, звичайно, за рахунок українського населення.

Отже, південноукраїнський регіон на початку ХХ ст. залишався багатонаціональним за своїм складом, при чому українці у ньому, абсолютно переважали. Це стало найґрунтовнішою підставою для успішного розгортання на Півдні процесів українського націотворення. Історики прийшли до висновку, що національна свідомість не формується стихійно. Вона є результатом цілеспрямованого виховання засобами національної культури – освіти, художньої літератури, преси, впливу сім'ї, громадсько-політичних об'єднань, партій тощо. Буде виправданим розпочати аналіз поставлених у статті питань з характеристики місця і ролі українського національного руху і відповідно формування національної ідентичності у регіоні.

На початку ХХ ст. на Півдні України розвивалась національна культура, український театр, «Просвіти» та інші національно-культурні організації. Діяли місцеві осередки українських національних партій.

Інформація про різноманітні прояви українського культурного життя в Катеринославі, Одесі, Олександрівську, Мелітополі та в багатьох інших містах і селах регіону зустрічається в історичних документах досить часто. Його натхненниками були народні вчителі, земські службовці, студенти, письменники, учені, актори, музиканти тощо. Перелік прикладів участі української інтелігенції у формуванні національного культурного середовища на Півдні може зайняти багато сторінок.

Наведемо лише деякі з цих прикладів.

З 1905 р. на Півдні України активно діяли українські «Просвіти». Перші на Наддніпрянщині «Просвіти» виникли саме на Півдні – у Катеринославі. На 1 січня 1907 р. катеринославська «Просвіта» нараховувала 274 чол., а на загальних зборах 17 червня того ж року просвітянами стали ще 117 чоловік [5, с.191]. Працювали бібліотечна, літературна та драматично-співоча секції. В «Просвіті» в різні часи працювали відомі історики Д. Дорошенко, Д. Яворницький, В. Біднов і А. Кащенко, етнограф Г. Залюбовський, фольклорист А. Андрієвський, поет І. Манжура.

Стараннями керівників «Просвіти» в губернії було відкрито 10 філій, у тому числі в місті Олександрівську, селах Гуляй-Поле, Перещепина, Мануйлівка, Діївка, Веселі Терни, Лоцманська Кам'янка, Амур. Із замкненої групки інтелігентів катеринославська «Просвіта» перетворилася на могутній національно-культурний осередок, вплив якого поширювався на всю губернію.

Одеська «Просвіта» була утворена після Маніфесту 25 жовтня завдяки ініціативі відомого бібліографа, етнографа і літературного критика М. Комарова і близьких до нього місцевих українських інтелігентів, у т.ч. С. Шелухіна, І. Луценка, О. Грушевського, І. Бондаренка, М. Слабченка. Через рік після заснування в «Просвіті» нараховувалося вже 400 членів. «Просвіта» проводила лекційну і артистичну діяльність, яка збирала великі аудиторії. Так, на організованому 23 листопада 1905 р. вічі, на якому головували І. Луценко та В. Боровик, з доповіддю про історію України і поточні завдання українства виступив С. Шелухін. На віче було запрошено 1300 осіб, а бажаючих бути присутніми виявилось значно більше [8. – 1 січ.]. Важко навіть уявити, щоб у зрусифікованій Одесі знайшлося стільки палких прихильників української культури. За сприяння М. Комарова при товаристві було відкрито шкільний фонд, який працював над відкриттям української школи у місті [9, с.180]. «Просвіта» планувала налагодити видання популярних українських книжок і відкрити філії у містах і селах Одещини. Про авторитет Одеської «Просвіти» свідчить той факт, що на виборах в Одеську міську думу її гласними було обрано 9 "просвітян" [10, с.55].

В 1907 р. стараннями «Просвіт» регіону були відзначені шевченківські роковини [11, с.262; 12. – 1 берез.; 13, арк.2-3].

Після закриття товариства «Просвіта» в Одесі у 1909 р. на базі драматичної секції «Просвіти» була організована музично-драматична спілка «Українська хата», яка на 1912 р. нараховувала більше 200 членів. Організація проводила різноманітні заходи, в тому числі організовувалися українські вистави, читалися реферати, присвячені видатним культурним та суспільним діячам України [4, с.96]. Українці Одеси у 1910 р. заснували також «Одеський український клуб» на зразок «Англійського клубу». Він фактично продовжив справу Одеської «Просвіти» [9, с.183].

Велика культурно-просвітницька робота проводилася Миколаївською «Просвітою». Організатором і керівником «Просвіти» в Миколаєві, яка об'єднувала 160 осіб, був відомий український історик, композитор і письменник М. Аркас. «Просвіта» організувала показ вистав, читання лекцій на українську тематику, проводила музичні вечори та концерти [15, арк.4,5зв.]. Її активна діяльність набула великого розголосу в місті. Наприклад, газета «Николаевская жизнь» 24 липня 1910 р. розповіла про організоване просвітянами велике фольклорне свято "Сорочинський ярмарок". Плідно працювали літературно-наукова, артистично-музична, бібліотечна та господарська комісії «Просвіти».

Мелітопольська «Просвіта», що розпочала свою роботу у 1908 р. й об'єднала 80 членів налагодила роботу театральної та лекційної секцій. В активі мелітопольської «Просвіти» – організація літературних вечорів, лекцій, вистав, поширення українських книг.

Південь України став базовим осередком діяльності професійного українського театру [14, с.16]. Значно зріс інтерес і до аматорського театру: любительські театральні гуртки на початку ХХ ст. існували майже в усіх губернських і повітових містах, в багатьох містечках та великих селах регіону, зокрема у передмістях Катеринослава [12. – 16 січ., 1 лют., 16 лют., 1 берез., 16 берез., 25 грудня]. Провідна роль в роботі драматичної секції катеринославської «Просвіти» належала Н. Дорошенко – професійній акторці та співачці [5, с.191-192].

Результати діяльності перших «Просвіт» на Півдні стали помітними дуже швидко. Вони підносили почуття національної і людської гідності українців,

пробуджували їх інтерес до власної історії, культури. В містах і селах стали з'являтися організовані громади українців, з позицією яких влада змушена була рахуватися. Українська культура, завдяки діяльності «Просвіт», переставала бути справою невеликої групки інтелігентів-патріотів і стала пускати корені в народі. Це було національне виховання, якого українці тривалий час були позбавлені. До певної міри цьому сприяла також робота повітових земств південноукраїнських губерній, зокрема їх сільськогосподарських комітетів, які неодноразово ставили питання про запровадження української мови в початкових школах.

Перелік прикладів участі української інтелігенції у формуванні національного культурного середовища на Півдні можна ще довго продовжувати. Але звернемося до висновку одеського дослідника А. Мисечка, який українському культурно-освітньому руху на Півдні України в 1900-1914 рр. присвятив кандидатську дисертацію: "Південь України мав такі ж поступові тенденції в культурно-освітній сфері, як і решта регіонів України, а подекуди випереджав їх" [16, с.10]. Цей висновок нам здається достатньо вмотивованим.

Подібну оцінку можна дати розмаху на Півдні українського політичного руху, спрямованого на відродження української державності. Але така оцінка не відповідає поширеній в літературі точці зору, що на початку ХХ ст. на Півдні, у порівнянні з іншими регіонами України, національно-визвольний рух був розвинутий слабо. Однак, вона сприймалася як дещо умоглядна, адже до останнього часу конкретно-історичних досліджень стану українського національно-визвольного руху у південноукраїнському регіоні не проводилося. А тепер, коли стали публікуватися наукові праці, які описують різні прояви українського життя на Півдні в дореволюційний період, виникають підстави скорегувати цю точку зору.

Південноукраїнська інтелігенція проводила активну політичну і культурно-освітню діяльність з формування національної свідомості місцевих українців. Усі українські політичні течії й організації, які існували у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., мали свої відгалуження, інколи досить впливові, у південноукраїнському регіоні.

Так, у Катеринославі, Одесі, Севастополі, Єлисаветграді, Херсоні та інших містах діяли громади Загальної безпартійної організації. Пізніше на Півдні працювали місцеві відділи РУП, УСДРП, УДП, УДРП, УНП [17, с.28; 18, с.85; 19, с.108].

Представники місцевих осередків РУП з Катеринослава, Одеси та Севастополя разом з однопартійцями з інших міст України були присутні на відкритті у Полтаві 30-31 серпня 1903 р. пам'ятника І. Котляревському [17, с.44].

З кінця ХІХ ст. українські есерівські групи виникли в усіх губерніях Півдня, в тому числі в кримських повітах Таврійської губернії. Так у Одесі в 1903-1904 рр. представники міської і сільської інтелігенції, студенти, службовці, працівники земств і селяни склали основу місцевого осередку майбутньої Української партії соціалістів-революціонерів [20, с.75]. В Новоросійському університеті в роки революції діяла українська студентська громада, що включала представників УСДРП, УДРП та українських есерів. У Катеринославі діяла окружна організація «Спілки». Відділ «Спілки» існував і в Одесі. Тут же працювала і типографія цієї організації [21, с.134-136].

У межах Херсонської губернії осередки УДРП діяли в Ананьєві, Єлисаветграді, Одесі та Херсоні. В цих же населених пунктах поряд з громадами УДРП діяли місцеві організації УДП [22, с.166]. Представники губернських комітетів УДРП із Одеси, Катеринослава та деяких інших повітових міст регіону в жовтні 1906 р. брали участь в роботі з'їзду партії, на якому були внесені певні корективи в програму і статут організації [18, с.67].

Поліція констатувала розповсюдження у регіоні «Самостійної України» М. Міхновського та інших пропагандистських видань самостійників, що засвідчило

про присутність тут членів чи симпатиків Української народної партії. Самостійницькі матеріали публікувалися і в катеринославській газеті «Запоріжжє». У першому номері газети було опубліковано статтю «Як вільних українських козаків зроблено кріпаками», в якій здійснено екскурс в історію України XVI – XVIII ст. На думку Ф. Турченка, авторство статті може належати М. Міхновському [23, с.159]. Збереглося багато свідчень про впливову групу самостійників на чолі з І. Липою, І. Луценком та С. Шелухінім в Одесі [10, с.60]. Самостійники Одеси планували вибухи пам'яників Романовим у своєму місті. Але особа, яка готувала цю акцію несподівано померла, і тому здійснити її не вдалося [23, с.127].

Усі українські партії, що виступали від імені української більшості, бачили майбутнє південного регіону у складі оновленої, суверенної України. Для самостійників майбутнє України розглядалося в руслі незалежної держави, для автономістів – у складі федеративної демократичної Росії.

Говорячи про розмах українського руху в південних губерніях, слід враховувати, що до 1917 р. він не набув масового характеру у жодному регіоні Наддніпрянської України. Однак на політичній арені Півдня український визвольний рух мав сильніших конкурентів, ніж його представники в інших регіонах України. Українське національне середовище регіону формувалося в гострій конкуренції з російськими культурними та політичними впливами.

На початку XX ст. швидкими темпами відбувалася політична самоорганізація не тільки українців, а і представників національних меншин, що населяли південноукраїнський регіон. Російська етнічна спільнота Півдня України взагалі не вважала себе меншиною. Її політичні симпатії розпорозувалися між різними загальноросійськими партіями: від правомонархічних до ліворадикальних, зокрема, анархістських [24, с.10-11; 25, с.77-78; 26, с.4-14; 27, с.3-32; 18, с.74-84].

Росіяни південноукраїнського регіону, як і всі, хто перебував під їхнім впливом, майбутнє Південної України, яка для них залишалася Новоросією, бачили у складі оновленої відповідно до їхніх програмних цілей Російської держави.

У південноукраїнському регіоні було зосереджено понад 50 тис. або близько 45 % від загальноукраїнської кількості членів правомонархічних партій («Союза русского народа», «Союза им. Михаила Архангела» і подібних йому політичних об'єднань) [25, с.77-78]. Найсильніші позиції монархічні відділи мали в Одесі.

У Миколаєві, Одесі, Херсоні, Катеринославі, Олександрівську, Мелітополі та інших містах регіону діяли досить потужні осередки кадетів та октябристів. Підрахунки В. Шелохаєва свідчать, що в Україні у 1907 р. численніші відділення кадетської партії були лише на Київщині [28, с.115-130]. Одеська організація КДП взагалі претендувала на роль провідної на Півдні імперії. Зокрема, у березні 1906 р. вона ініціювала з'їзд представників кадетської партії українських і деяких південних російських губерній імперії. Мова йшла про створення в Одесі обласного південно-російського комітету КДП [24, с.10-11].

Щодо РСДРП, то більшість її членів (як меншовиків, так і більшовиків), що діяли на території України, були зосереджені в Катеринославській губернії, зокрема, в Донбасі. Це не випадково. Південь традиційно відзначався високим рівнем активності робітників у боротьбі за свої класові інтереси.

Досить активно діяли на Півдні України організації російських соціалістів-революціонерів і анархістів. Серед анархістських організацій виділялись «Південноросійський союз робітників анархістів-комуністів» з центром в Катеринославі, «Мелітопольська група анархістів-експропріаторів», Бердянська, Гуляйпільська, Новоспасівська, Миколаївська та інші анархістські групи. Одеса і Катеринослав під час першої російської революції були найбільшими центрами анархізму не тільки в Україні, а й у всій імперії [26; 27].

Особливістю загальноросійських політичних партій було те, що вони прагнули включити до своїх лав представників української більшості та національних меншин, зокрема, євреїв.

Напередодні Першої світової війни набували піднесення також кримськотатарський, єврейський, польський, вірменський, грецький та інші національні рухи. Політичні речники національних меншин Півдня пропонували своїм прихильникам різні варіанти вирішення національного питання: від національно-культурної автономії до політичної незалежності.

Південь був одним з найважливіших в Україні регіонів діяльності різноманітних єврейських політичних партій – СЕРПу, Бунду (за своєю чисельністю вона перевищувала російських меншовиків), Поалей-Ціону, Цейри-Ціону, сіоністів. Останні працювали під началом Катеринославського районного комітету.

Досить активно розбудовували національно-культурні і політичні осередки в південноукраїнському регіоні поляки. Зокрема, в Бердянську поліцією була зафіксована у 1905 р. діяльність групи Польської соціалістичної партії, яка виступала з гаслом незалежності Польщі. На Півдні діяли також члени вірменських національних партій Дашнакцутюн і Гнчак [10, с.64].

Окремо трималася місцева німецькомовна етнічна меншина, яка відкрито не демонструвала свої політичні прагнення. Але це не врятувало її від підозри в нелояльності до імперської Росії. Деякі політичні речники місцевої української більшості, зокрема, С. Шелухін, також з недовірою ставилися до німців, вважаючи, що вони планують створити в регіоні «Чорноморську Німеччину» [29, с.18-21]. Зі свого боку речники німецькомовної етнічної групи відкидали ці звинувачення і демонстрували свій патріотизм та відданість монархії та імперії. Однак, коли в 1918 р. на Півдні України з'явилися німецькі та австро-угорські війська, виявилось, що у регіоні існують досить потужні сили, які розробляли плани по створенню в Таврії та Криму німецького державного анклаву – колонії «Крим-Таврія» [30, с.161-163].

Рівень самоорганізації українців у регіоні значно відставав від темпів та масштабів самоорганізації представників національних меншин. Це було наслідком цілеспрямованої антиукраїнської політики царської влади. В той же час царський уряд з метою послаблення українського національного чинника толерував діяльність російських, єврейських, польських та ін. громадсько-політичних організацій у регіоні. Наприклад, після ліквідації у 1909 р. в Одесі української «Просвіти» там продовжували діяльність три польські і по одному німецькому, італійському, литовському, єврейському, грецькому товариству з аналогічними завданнями [10, с.65].

Однак громадсько-політична палітра південноукраїнського регіону цими силами не вичерпувалася. У регіоні, крім проімперських і національно-визвольних тенденцій, мали місце і суто регіональні, які інколи називають також територіальними. Про ці тенденції вже йшла мова як у дореволюційній літературі [31, с.876; 32, с.24], так і в наших публікаціях [10; 33].

Носіями територіальних настроїв були різні соціальні верстви й національні групи Півдня, зокрема, місцева багатонаціональна (територіальна) буржуазія. Це підприємці різних національностей і різних сфер застосування капіталу, які вклали свої кошти в економіку України і постійно тут проживали. Захищаючи свої прибутки, вони змушені були діяти як місцеві патріоти – критикувати великодержавну економічну політику й навіть боронити права території, що була місцем застосування їх капіталів. Територіальна буржуазія включалася у тарифну боротьбу з центром, який, відгороджуючи Україну від західних виробників, залишав за собою виключне право постачати в Україну готову промислову продукцію. Ставилось питання про покращення умов для вивозу українського хліба на ринки Заходу [34, с.226]. Свої

погляди представники територіальної буржуазії висловлювали на торгово-промислових з'їздах, зібраннях земств, в періодичній пресі тощо.

Такі настрої знаходили відгук також у колах ліберальної інтелігенції та, певною мірою, в інших верствах міського населення південної частини України. Будь-яке рішення центральної влади щодо свого регіону вони сприймали з урахуванням його подальшого впливу на їхнє благополуччя. Захищаючи свої життєві принципи, привілеї і прибутки, ці групи людей змушені були ставати на позиції регіонального (інакше – місцевого, територіального) патріотизму і навіть критикувати політику царизму, якщо вона якимось чином суперечила їхнім інтересам. Під впливом регіональних настроїв до певної міри перебувало місцеве самоврядування і навіть частина чиновників. Міські думи і земства вимагали для себе і, безумовно, для регіону ширших повноважень.

В умовах російської революції 1905 р. і послаблення контролю центру над окраїнами місцевий регіоналізм втілювався у проекти створення на Півдні автономної від імперського центру державної одиниці – Південно-Руської або Чорноморської республіки на чолі з популярним в Одесі адвокатом О. Пергаментом [31, с.876; 10, с.70]. Ідею створення на Півдні України демократичної республіки підтримував також відомий революціонер лейтенант П. Шмідт [35, с.137].

Інший приклад. У травні 1905 р. в Катеринославі з ініціативи місцевих земців, громадських діячів та інтелектуалів був запропонований проект перебудови Росії на федеративних засадах. Проект був розроблений проф. Владимировим і представлений на розгляд позачергових губернських земських зборів, на яких головував М. Родзянко. Документ констатував банкрутство державної бюрократії і необхідність залучення до управління різних верств населення. Характерно, що при цьому розробник звертався до історичних традицій, у тому числі і (досить обережно) до традицій Запорозької Січі. Передбачався двопалатний парламент і куріальна система виборів [36. – 5 черв.]. Особливістю цього документа було те, що він не був ініційований українською національною інтелігенцією, вплив якої у 1905 р. в Катеринославі був досить обмеженим, і навіть не місцевим дворянством українського походження. Насправді це було узагальнене формулювання територіальних інтересів аграрної, торговельно-промислової й інтелектуальної еліти, земців, представників міського самоуправління, зацікавлених в децентралізації Російської імперії. Цікаво, що М. Родзянко, який увійшов в історію як послідовний прибічник "єдиної і неділимої" Росії, був серед ініціаторів розробки цього документа [10, с.69].

В історичній літературі немає єдиної точки зору щодо оцінки співвідношення територіальних тенденцій і національних вимог українського народу, хоча дискусія стосовно цього продовжується багато десятиліть. Ще у 1908 р. відомий кооператор М. Стасюк зробив висновок, що територіальні і національні тенденції не можуть злитися, чи, хоча б, взаємосприятати одна одній [37, с.13,31]. Ця точка зору наприкінці 20-х років була підтримана Д. Бованенком [38, с.83-108], а нині її обґрунтовує Б. Кравченко [39, с.56]. Але вважати цю точку зору остаточною немає підстав. У 1912 р. у московському журналі «Украинская жизнь» у статті «Капитализм и русская культура на Украине» М. Гордієнко констатував тісний зв'язок між територіальними й національними суперечностями в Україні і, навіть, прогнозував переростання "обласних антагонізмів в національні" [32, с.24]. З подібною точкою зору виступив у 20-ті роки ХХ ст. відомий український історик М. Слабченко, який вважав, що історичні прагнення регіональної буржуазії не суперечать інтересам національно-визвольного руху [34, с.226].

Така точка зору особливо актуальна, коли мова йде про Південну Україну. Тут заклики до децентралізації, зміни політичного ладу імперії та встановлення особливого статусу Півдня з вуст місцевих жителів звучали значно частіше, ніж в інших регіонах.

Виникає питання: наскільки подібні регіональні ініціативи в умовах жорсткої бюрократичної централізації, яка панувала в Російській імперії, співпадали з перспективами історичного розвитку українського руху? Чи одержали б українці Півдня відчутні соціальні і національні дивіденди, коли б якийсь із проектів південноукраїнської (новоросійської) автономії був реалізований? Як показує світовий досвід (згадаймо хоча б Південно-Африканську Республіку часів расового апартеїду), цілком суверенну державу можна будувати, повністю ігноруючи інтереси найчисленнішої етнічної групи. На нашу думку, проекти південної автономії не могли задовольнити інтереси українців, хоча й обіцяли їм динамічне життя, прискорену модернізацію та нові умови боротьби за свої національні права, у результаті якої, можливо, і був би встановлений новий, сприятливіший для української більшості баланс відносин з меншістю.

Інше важливе питання, породжене зазначеною вище дискусією: як співвідносилися територіальні тенденції з процесом формування модерної української нації? Це запитання поки ще залишається без однозначної відповіді. Якщо виходити з широкої історичної перспективи, то в її річищі регіональні прагнення, напевне, не суперечили завданням національного визволення, а прийнявши за основу націотворення політичну концепцію, їх навіть можна розглядати як важливий фактор формування модерної української нації. І. Лисяк-Рудницький стверджував, що становлення модерної української нації не зводиться до зусиль одного класу чи однієї етнічної групи – українців. При аналізі цього процесу слід брати до уваги "всілякі інші сили" – усе, що мало відношення до України і прямо чи опосередковано впливало на формування модерної держави [40, с.11-12]. З подібною точкою зору виступав і О. Оглоблин, який закликав вважати все, що створено на Україні силами територіальних і національних діячів, незалежно від їхнього національного походження і мови, належним Україні [41, с.51].

Д. Чорний територіальну ідентичність називає "перехідною сходиною" до формування нової національної самоідентифікації міської людності [42, с.140]. Але в селі особливої підтримки територіальні прагнення не здобули. Регіональні настрої помітніше проявлялися в південноукраїнських містах, а селянське середовище до них було байдужим. Занадто глибокими і гострими були історичні суперечності між містом і селом. Місто все ще залишалося "чужим" для українського селянства, і чужим здавалося все, що від нього йшло. Можна говорити лише про далеку перспективу соціокультурного зближення міста і села і формування на цій підставі територіальної ідентичності як підґрунтя творення української політичної нації.

Територіальні тенденції, що формували на Півдні України регіональну ідентичність, на початку ХХ ст. представляли собою неструктуровану течію. Однак під час кризових ситуацій, цей рух демонстрував швидку тенденцію до самоорганізації. Ці територіальні (регіональні) тенденції виявилися настільки стійкими, що досить яскраво проявили себе ще не один раз у історичній перспективі.

Зазначені обставини перетворювали проблему українського національного визволення на Півдні у складнішу, ніж у будь-якому іншому регіоні України. Багато залежало від того, як поставляться до державницьких прагнень українців представники національних меншин, як співвідноситимуться регіональні тенденції та сформовані на їхній основі територіальні ідентичності з українським націотворенням – стоятимуть на заваді формуванню української нації та становленню української державності чи сприятимуть цьому процесові.

Таким чином, тільки комплексний підхід у дослідженні суспільно-політичних рухів південноукраїнського регіону може сформувати цілісне уявлення про питому вагу та взаємовпливи цих головних течій (українського національного руху, рухів національних меншин, загальноімперських та територіальних (регіональних)

тенденцій) та визначити співвідношення національних і територіальних ідентичностей у регіоні.

Джерела та література

1. Вінцовський Т.С. Деякі особливості українського національно-визвольного руху в Херсонській губернії напередодні та після Лютневої революції // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон, 2003. – Вип. 12.
2. Історія «Просвіти» Херсонщини. – Київ; Херсон, 2002. – Т. 1.
3. Кучеренко А.А. Діяльність «Просвіт» Півдня України по розгортанню культурно-освітнього руху на початку ХХ ст. // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон, 2002. – Вип. 8.
4. Мисечко А.І. «Українська хата в Одесі» // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1998. – Вип. 7.
5. Швидко Г.К. Н.М. Дорошенко і «Просвіти» на Катеринославщині // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип. 10. Історія та археологія.
6. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 9.
7. Рудницький С. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994.
8. Народное дело (Одесса). – 1906.
9. Мисечко А.І. М.Ф. Комаров і Одеська «Просвіта» // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип. 10.
10. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003.
11. Мисечко А.І. До традиції святкування шевченкових днів в Одесі // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11.
12. Дніпрові хвилі. Літературний альманах (Катеринослав). – 1913.
13. Державний архів Запорізької області, ф.24, оп.1, спр.506.
14. Кузьменко В.Б. Український культурно-національний рух в 90-х роках ХІХ ст. (на матеріалах Півдня України) : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1999.
15. Державний архів Миколаївської області, ф.206, оп.1, спр.13.
16. Мисечко А.І. Український культурно-освітній рух на Півдні України (1990-1914 рр.) : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Одеський державний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 1999.
17. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Харків, 1996.
18. Донченко С. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). – Дніпродзержинськ, 2004.
19. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ ст.) // Політологічні читання. – 1992. – № 2.
20. Павко А. Між романтизмом і реалізмом (з історії Української партії соціалістів-революціонерів) // Пам'ять століть. – 2000. – № 4.
21. Риш А. Очерки по истории «Спилки» // Летопись революции. – 1925. – № 2.
22. Кульчицька О. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : Дис. ... канд. іст. наук. – Миколаїв, 2007.
23. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К., 2006.
24. Штерн С. Десятилетие К.Д. в Одессе (Клочки воспоминаний). – Одесса, 1915.
25. Киселёв И.И., Корелин А.В., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение (количественный анализ) // Вопросы истории СССР. – 1990. – № 4.
26. Королев В.И. Бунт на коленях (Политические партии в Таврической губернии. 1905-1907 гг.). – Симферополь, 1993.
27. Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии 1905-1917. – Симферополь, 1993.

28. Шелохаев В.В. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг.: количественный анализ: Сборник статей. – М., 1987.
29. Павленко С. (Шелухін С.) Чи бути Чорноморській Німеччині? – Золотоноша, 1913.
30. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). – Запоріжжя, 2005.
31. Орлицкий С.С. Южно-Русская республика (Из истории освободительного движения) // Исторический вестник: Историко-литературный журнал. – СПб., 1907. – Т. CVII.
32. Гордиенко М. Капитализм и русская культура на Украине // Украинская жизнь. – 1912. – № 9.
33. Турченко Г.Ф. Національні і територіальні тенденції в Україні напередодні Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XV.
34. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Харків, 1927. – Т. 2.
35. Карнаухов-Краухов В.И. "Красный лейтенант" (Из воспоминаний о лейтенанте П.П. Шмидте и о восстании крейсера 1-го ранга «Очаков» в 1905 г.). – М., 1926.
36. Южные записки (Екатеринослав). – 1905.
37. Стасюк М. Автономія і розвиток продукційних сил на Україні. – СПб., 1908.
38. Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства // Прапор марксизму. – 1929. – № 2.
39. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997.
40. Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2.
41. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України: Статті і джерельні дослідження / Українське історичне товариство, Українська Вільна Академія наук у США. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.
42. Чорний Д. Взаємовплив чи асиміляція: українці та росіяни по містах Лівобережжя на початку XX ст. // Пам'ять століть. – 2004. – № 2.

Анотація

У статті здійснена спроба окреслити можливості наукового аналізу суспільно-політичних рухів південноукраїнського регіону як певної цілісності. Автор виділяє чотири напрямки у суспільно-політичному русі регіону: український національний рух, рухи національних меншин, загальноімперські та територіальні (регіональні) тенденції. Автор доводить, що тільки комплексний підхід може сформулювати цілісне уявлення про питому вагу та взаємовпливи цих течій та охарактеризувати співвідношення національних та територіальних ідентичностей у регіоні.

Summary

The social and political movement of Southern Ukraine is considered and analyzed as certain territorial integrity. Author marked out four directions in the social and political movement: Ukrainian national movement; all-imperial movements; national minority's movement; territorial (regional) tends. Author proved that only complex approach is appropriate to researching of social and political life of Southern Ukraine region. It's impotent to author's mind to take proper account of interference of those social and political directions (and organizations, which represented them) in social and political movements.